

Енисей кыргыздарынын жазуу маданияты жана анын эволюцисы

Койбал талаасынан түндүк тарапта агып өткөн Абакан жана Енисей дарыяларынын ортолугунан табылган табышмактуу жазуу эстеликтеринин кабары орус ботаниги жана натуралисти, меценат Н.М.Мартьяновду өтө кызыктырып, натыйжада мамы таштарга чегерилген жазуу эстеликтерин Минусинск шаарындагы (XIX к. чегинде Сибирь губернаторлугуна караган) музейге жайгаштырууга аракеттене баштаган. Анын төмөндөгүдөйчө себептери бар эле. Бондарёво (мурдагы Иудино) кыштагынын тургуну, жер иштеткен Е.Ф.Корчаков аттуу дыйкан Алтын-Көл аймагынан буга чейин түшүнүксүз жазуулар чегерилген эки мамы ташты таап алат. Бул табылгалар Н.М.Мартьянов тарабынан Минусинск шаарындагы өзү негиздеген үй-музейге жеткирилген. Ортолук Енисейдин Алтын-Көл аймагынан (Хакасия) табылган жазуу чегилген эстеликтер кыргыз каганы Барс-бекке жана мамлекеттик ишмер, Тибетке элчилик сапар менен барып кайтпай калган кыргыз төрөсү Эрен Улукка арналган эстеликтер эле. Ушул мезгилден тартып Ортолук Енисейден (Хакасия) табылган жазуу ж.б. археологиялык, этнографиялык баалуулуктар (артефакттар) меценат Н.М.Мартьяновдун үй-музейинен орун ала баштаган. Учурда кыргыз жазуу эстеликтери сакталып турган мамлекеттик музей Н.М.Мартьяновдун атын алып жүрөт.

Бүгүнкү күндө Минусинск шаарындагы (Новосибирь облусу) Н.М.Мартьянов атындагы край таануу жана тарых музейинде, Тува Республикасынын байтактысы Кызыл шаарындагы Алдын Мадыр музейинде орто кылымдарга таандык (V-XIII кк.) таш бетине чегерилген енисей кыргыздарына таандык болгон рун сымал эпитафиялык жазуулар сакталып турат. Анын айрым үлгүлөрүн Тоолуу Алтайдын (Горно-Алтайск ш.) крайтаануу музейинен учуратууга болот. Алдын ала айта кетчү маселе, аталган аймактагы табылган жазуу эстеликтери Таластан табылган жазуу эстеликтери сыяктуу эле башаты бир этномаданий кыртышка ээ.

Борбордук Азияны байырлашкан кыргыздарда, уйгурларда, көк түрктөрдө, андан кийинки кара кидандарда (Ляо) жогорку денгээлде өнүгүүгө жетишкен жазуу системалары болгон. Алардын ичинен кыргыз жана көк түрк жазууларынын этногенетикалык, грамматикалык негиздери жалпы болгон. Бул жазуу маданияты илимде “руна сымал” жазуулар деп аталып жүрөт. Айрым изилдөөчүлөр бул жазуу системасы V к. тартып, XVIII к. баш чендериндеги Енисейдеги Кыргыз мамлекети кулаганга чейин (1703-ж.) колдонулгандыгын белгилешет. “Руна сымал” деген ат Түндүк Европа жана

Скандинавия жарым аралындагы орто кылымдарда жашаган жергиликтүү герман тилдүү уруулардын урунган жазуусунун аталышынан келип чыгат.

Кыргыз жазуулары негизинен эпитафиялык таш эстеликтерде, шынаа сымал тактайчаларда, идиш-аяк ж.б. буюмдарда сакталып келет. Кыргыз жазууларынын таралган ареалы өтө кенен аймакты (Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай, Краснояр крайы, Монголия, Талас, Кочкор) кучагына камтыйт. Бул аймактар Кыргыз мамлекетинин жана маданиятынын таралган алкагы менен толук дал келет. Аталган жазуу маданияты болжол менен кыргыздардын негизги бөлүгүнүн азыркы Чыгыш Түркстан, Тарбагатай жана Батыш Монголиядан Хакас-Минусин, Тува ойдуңуна журт которуусунан соң өнүккөн. 38 тамгадан турган алфавит жана иштелип чыккан жазуу системасы эрте, өнүккөн, соңку доорлордогу кыргыз тилинин, Кыргыз каганатынын мамлекеттик расмий иш-кагаздарын жүргүзүүнүн керектөөлөрүн толук канааттандырган. Байыркы кыргыз тилиндеги жазуулар бүгүнкү күнү да окуп-түшүнүүгө толук жарамдуу. Монгол чабуулу байыркы кыргыз жазуусунун андан аркы өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизгендигин изилдөөчүлөр белгилешет. Бул жазуу системасын енисейлик кыргыздар XVIII к. баш чендерине чейин колдонушкандыгын орус жазма документтери кыйыр кабарлайт. Ал эми теңиртоолук кыргыздар ислам дининин жана Чыгыш Түркстандын, Орто Азиянын калктарынын маданий таасири астында өз керектөөлөрү үчүн араб арибин пайдаланып калышкан.

Минусинск шаарындагы Н.М.Мартьянов музейиндеги сакталып турган кыргыз жазуу эстеликтери. Новосибирь облусу. Султан Абдракмановдун фотосу. 2003-ж.

Бул рун сымал жазуу маданиятынын *монуменгалдык* жана *тез жазуу* формалары белгилүү. Байыркы түрк жазуусунун эң негизги графикалык өзгөчөлүгү муундагы үндүү жана үнсүз тамгалардын жупташышы, тагыраак айтканда, жоон үндүү менен каткалаң, ичке үндүү менен жумшак үнсүздүн келиши менен айрымаланат. Тамгалар туурасынан саптарда жайгашып, оңдон солду жана жогортодон төмөндү карай окулган. Жазуу 38 белгиден турат. Үнсүз тыбыштар үчүн алынган тамгалардын графикалык формасы өзүнөн кийин кандай үндүү келгендигине карай өзгөрүп турган. Мисалы, [к] тамгасы беш түрдүү формага ээ болгон: 1) ka; 2) ku; 3) ko; 4) kə, ke, ki; 5) kō же kū. Калган үнсүздөр эки же бир эле формага ээ. Ушул себептен, айрым окумуштуулар бул жазуу системасын муундук жазуунун элементтерин камтыган тамга-тыбыштык жазуу катары карашат.

Енисей чөлкөмүндөгү жазуулар Орхондогу рун сымал жазуулардан кээ бир грамматикалык ж.б. өзгөчөлүктөрү менен айрымаланат. Ошону менен бирге, кыргыз жазуусу Орхондогу түрк жазуу системасынан бир кыйла эрте пайда болгондугу жана жаралган мезгили жагынан архаикалык мүнөзгө ээ экендиги илимде эбактан белгилүү. Енисей чөлкөмүндөгү, Таластагы, Кочкордун айрым жерлеринен табылган эстеликтердин жазуу системасынын негизи тарыхый-этникалык, бир маданий кыртышта өнүккөн. Ал эми Орхондогу жана ага жамаатташ аймактардан табылган көк түрктөргө (түрк-тугью) таандык жазуулар негизинен VIII к. башындагы жана орто чендериндеги Борбордук Азиядагы саясий ж.б. окуяларды камтыйт.

Өлкө чегинде жашаган калктын өз ара катышуу тилин жана мамлекеттин башкаруу системасындагы керектөөлөрүн толук канааттандырган кыргыздардын жазуусу (жазма маданияты) эл аралык дипломатиялык алакаларда да колдонулгандыгын кытай жыл баяндарынан таасын билүүгө болот. Өзгөчө, Кытайдын Тан династиясы (618-906 жж) менен Кыргыз каганатынын ортолугунда өтө тыгыз дипломатиялык, аскердик-саясий алакалар тыгыз жүргөндүгүн кытай жазма булактары чагылдырат (караңыз: Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. Бишкек, 2003). Араб графикасындагы мусулман булактары да (Абу Дулаф, X к.) кыргыздарда өз жазуусу болгондугун кабарлайт. Чыгыш авторунун кыргыздарда кошуналардан башкача, өздөрү окуп биле турган жазуу системасы болгондугун жазганы бар. Дүйнөлүк илимге “руна сымал” деген ат менен кирип калган бул жазуу системасын жана алфавитти кыргыздар өздөрү ойлоп таап, өнүктүрүшкөндүгүн ташка чегилген жазуулардагы маалыматтар, адам аттары, өзгөчө эн тамга белгилери бышыктай алат. Ошону менен бирге, бул жазууларда кыргыздардын орто кылымдардагы философиялык-диний көз караштары, коомдун социалдык курамы, чарбалык уклады ж.б. алакалар чагылдырылат.

↗ ↘	¹ i/ ² i	↘ ↗	p	↘ ↗	ŋ
↻ ↺	¹ ä/ ² a	↻ ↺	b ¹	↻ ↺	n ¹
↷ ↶	² o/u	↷ ↶	m	↷ ↶	ñ
↯ ↰	¹ ö/ü	↯ ↰	b ²	↯ ↰	n ²
—	s ¹	☘ ☙	m	☘ ☙	j ¹
↻ ↺	s ²	↻ ↺	t ¹	↻ ↺	j ²
↻ ↺	š	↻ ↺	t ²	↻ ↺	g
↻ ↺	š	↻ ↺	d ¹	↻ ↺	k
↻ ↺	l ¹	↻ ↺	d ²	↻ ↺	q
↻ ↺	r ¹	☉ ☊ ☋	nt	↻ ↺	γ (ǵ)
↻ ↺	l ²	↻ ↺	rt	↻ ↺	(i)q
↻ ↺	r ²	↻ ↺	ŋç	↻ ↺	(o/u)q
↻ ↺	z	↻ ↺	(i)ç	↻ ↺	(ö/ü)k

Рун сымал жазуулар: алардын ачылыш жана окулуш тарыхы

Кыргыз жазуулары тууралуу алгач, теги швед, полтавалык аскер туткуну фон Т.Страленберг, орус кызматындагы дарыгер жана ботаник, насили немис Д.Мессершмидттер XVIII к. биринчи чейрегинде кабар беришкен. Унутулуп калган

сырдуу кыргыз жазуусу жана аны чечмелеп окуп чыгуу шыбагасы европалык атактуу окумуштуулар В.В.Радлов жана В.Томсендердин энчисине туура келген. Эки кылымдан ашуун мезгилден бери ориенталистерди кызыктырып келген бул жазуу системасынын келип чыгышы, анын кайсыл элге, маданиятка таандык экендигине илимий негиздүү аныктама берилген. Дүйнөлүк илимде аты бар окумуштуулар В.В.Радлов жана В.Томсендер (XIX к. аягы) бул жазуунун ачкычын таап окуп чыгышып, кийинчерээк бул жазуу системасы кыргыздарга таандык деп далилдеп чыгышты. Андан соң, атактуу түрколог С.Е.Малов, тарыхчы С.В.Киселевдер бул аныктамалардын тууралыгын дагы бир ирет илимий далилдешти..

Түштүк Сибирден, азыркы Монголиянын аймактарынан (түндүк-батышы), Түркстандын түндүк-чыгыш атрабынан V жана XIII кк. таандык, илимге «орхон-енисей» (эстеликтердин табылган жеринен улам), «байыркы түрк жазуулары», «байыркы түрк руникалык жазуулары» же «сибирь жазуулары» деген ат менен белгилүү болгон аска жана таш беттерине чегилген жазма эстеликтер табылган. Таш жана аска беттерине чегилген жазуулар жөнүндө алгачкы кабарлар XVII к. аягы, XVIII к. баш чендеринде илимге маалым болду. Байыркы жазма эстеликтер тууралуу

Ортолук Енисейдеги кыргыз жазуу эстеликтерин алгач ирет ачкан немис окумуштуусу, натуралист Даниил Готлиб Мессершмидтке арналган эстелик. Хакасия. Уйбат аймагы. С.Абдракмановдун сүрөтү. 2003-ж.

алгачкы маалыматты орус дипломаты Н.Г.Спафарий билдирген. Ал 1678-ж. Түштүк Сибирди басып алып жатышкан казак-орустардын оозунан Енисей боюндагы таштардагы белгисиз жазуулар жөнүндө уккандыгын жазган. Андан кийинки маалымат Сибирь аймагы боюнча энциклопедист, картограф, архитектор катары таанылган С.У.Ремезовго таандык. С.У.Ремезовго орус падышасынын Сибирдин картасын чийүү буйругу тапшырылган эле. Ал Сибирдин географиялык атласын (1697-ж.) түзүү менен өз эмгегинде бул аймактан ташка чегилген белгисиз жазууларды кездештиргенин жазат. С.У.Ремезов “Описание сибирских народов и граней их земель” (1699-1701 жж.) аттуу көлөмдүү эмгегинде Сибирь хандарынын генеалогиясын, жайгашуу чектерин, Сибирде шаарлардын пайда болуу тарыхын, жергиликтүү көчмөн элдердин үрп-адаттарын, тунгус-манжурлар тууралуу баалуу маалыматтарды берген (Орхон-Енисей текстери, 1982,9).

Байыркы жазма эстеликтеринин ачылышында швед офицери Филипп Иоганн (Юхан) Табберт фон Страленберг (1676-1747) өзгөчө орунда турат. Анын өз фамилиясы Табберт, бирок илим дүйнөсүндө фон Страленберг катары белгилүү. 1709-жылы капитан чининде Полтава салгылашуусуна катышып туткунга түшүп, 10 миң (айрым маалыматтар боюнча 16 миң) швед туткундарынын курамында Сибирге сүргүнгө айдалат. Ф.И.Страленберг 1711-жылдын август айларынан баштап Тобольск шаарында 13 жыл сүргүндө болгон. Бул жылдар аралыгында ал жергиликтүү элдин тарыхына, этнографиясына жана тилине байланыштуу кызыктуу материалдарды жыйнайт. 1720-жылы орус падышасы Петр I Сибирдин географиясын, табигый байлыктарын, этнографиясын жана тарыхый эстеликтерин изилдөө тапшырмасы менен келген немец окумуштуусу Д.Г.Мессершмидт туткундагы Ф.И.Страленбергдин тагдырында чоң бурулуш жасайт. Экспедициянын жетекчиси Д.Г.Мессершмидттин жеке суранычы менен 1721-жылдын 27-февралынан Ф.И.Страленберг жана дагы бир швед туткуну Карл Шультманга анын изилдөөлөрүнө жардам берүүгө уруксат берилет. «Ништадт тынчтыгы» (1721-ж.) келишиминен кийин Ф.Страленберг туткундан бошотулуп, өз мекенине кайтып келүүгө мүмкүнчүлүк алган болучу. Сүргүндөн кайткандан кийин, байкоолорунун негизинде 1730-жылы Стокгольм шаарында «Европанын жана Азиянын түндүк-чыгыш тарабы» аттуу эмгегин жарыялайт. Бул эмгекте Страленберг Енисей жана Уйбат дарыяларынын (азыркы Хакасия) жээктеринен «балбал ташка», мүрзө таштарына жана жез күзгүнүн сыныгына чегерилген жазуулар табылганын, алардын графикалык турпатынын европа элдеринин (скандинавия, англосаксон, герман элдери) руникалык жазуусуна окшоштугун белгилеп, «руникалык (белгисиз – авт.) жазуу» деп атайт. Натыйжада, Европанын илим чөйрөсүнө Сибирдеги рун сымал жазуулар белгилүү боло баштайт.

Туванын борбору Кызыл шаарындагы Алдан Мадыр музейиндеги кыргыз жазуу эстеликтеринин галереясы. Кызыл шаары. 2003-ж. С.Абдракмановдун сүрөтү

Жогоруда белгиленгендей, немец окумуштуусу, натуралист Даниил Готлиб Мессершмидт Сибирди ар тараптан изилдөө үчүн түзүлгөн экспедицияны жетектейт. Экспедиция 1721-ж. жай айларында азыркы Хакасиянын Уйбат дарыясынын өрөөнүнөн байыркы көрүстөндөрдү, жазуулар чегерилген мүрзө таштарын табат (азыр бул таш Е-32 каттоо номери менен белгилүү). Д.Г.Мессершмидт жети жылдык экспедициясы тууралуу жазган күндөлүгүндө «белгисиз жазуулар» жөнүндө Европанын илим чөйрөлөрүнө кабарлайт. Д.-Г.Мессершмидттин экспедициясы тарабынан ачылган руникалык жазууларга зоолог жана саякатчы Петр-Симон Паллас кызыга баштайт. Ал бул жазуулар германдардын гот уруулук биркмесине тиешелүү болуу керек деген пикирин айтат. Руникалык эстеликтер жөнүндө маалыматтарды жыйноо жана аларды бир системага салууда Сибирди изилдеген окумуштуулардын бири Г.И.Спасскийдин ролу чоң. 1818-ж. Россиянын тарыхында биринчи жолу «Сибирский вестник» (ага чейин «Азиатский вестник» деп аталчу) өлкө таануу журналын негизделип, буга Сибирь жана Алтайдын тарыхы боюнча материалдар, экспедициялардын отчеттору жарыяланып турган. Журналга Г.Спасскийдин «Записки о сибирских древностях» деген эмгеги басылып чыгат. Г.Спасский бул эмгегинде граф Н.П.Румянцев менен академик Ф.И.Кругдун уруксаты боюнча буга чейин белгилүү рун жазууларынын бир нечесин атласка түшүрүп, латын

тилине которуп, жарыялайт. Г.Спасскийдин эмгегинин жарыкка чыгышы чыгыштаануучулардын арасында кызыгууну жараткан эле. Француз чыгыштаануучусу Абель Ремюза Г.Спасскийдин аталган эмгегине карата жазган рецензиясында (илимий пикир) бул жазуу сырткы турпаты боюнча рун жазуусуна окшош болгону менен, түрк элдери байыркы мезгилдерде байырлаган жерлерден табылганын белгилеген. Ал «белгисиз жазууларды» байыркы усундарга тиешелүү деп божомолдойт. А.Ремюзанын божомолуна Г.Спасский каршы чыгып, түрктөрдүн Түштүк Сибирди мекендегенин далилдеген бир да факты жок экенин белгилеп, ал эми руникалык жазуулар монголдорго, балким калмактарга таандык болуусу ыктымал деген пикирин айткан.

Е-51. Кыргыз жазуу эстелиги

1874-жылы фин окумуштуусу Ж.Аспелин руникалык жазууларды окууга аракет жасайт. Ал эстеликтердеги 847 тамганы формасы боюнча бири-бирине салыштырып келип, бул алфавит 38 же 40 тамганын варианты деген жыйынтыгын Одесса шаарында өткөрүлгөн археологдордун курултайында билдирген. Мына ошентип, 200 жыл чамасында жүргүзүлгөн орхон-енисей жазууларын окуп чыгуу жана алардын кайсы элге тиешелүү экендигин тактоо иш-аракеттери ийгиликсиз болуп келди. 1889-ж. орус саякатчысы Н.М.Ядринцев Орхон дарыясынын (Түндүк Монголия) жогорку агымы тарабынан руникалык жана кытай тексттери чегерилген үч таш эстелигин (Күлтегин, Тоңйокук ж.б. арналган жазуу эстеликтери) тапкан. Египет иероглифтеринин Ж.Ф.Шампольон тарабынан чечмеленишиндеги «Розет ташынын» өтөгөн кызматындай эле, бул ачылыш буга чейин «белгисиз» деп эсептелген «сырдуу жазуулардын» түйүнүн чечүүгө жардам берди. 1893-жылдын декабрь айында даниялык окумуштуу В.Томсен руникалык жазууларды дешифровкалады, ал эми 1894-ж. 19-январда орус түркологу В.В.Радлов «Күлтегинге арналган эстеликти» окуп чыкканы жөнүндө Орус Илимдер

Академиясынын кеңешмесинде билдирүү жасайт. Бул жаңылыктан кийин гана Орхон жана Енисей дарыяларынын жээктеринен табылган «сырдуу жазуулар» байыркы түрк тилдүү урууларга, элдерге таандык экендиги илимге белгилүү болду. Баса, Орхон-Енисей жазууларын окуп чыгууда кытайтаануучулардын кызматы да чоң болгонун белгилеп кетүү керек. Андан кийин байыркы рун сымал кыргыз, түрк жазма эстеликтери Монголия, Тыва, Байкал, Алтай, Чыгыш Түркстандан (Синьцзян), Кыргызстан жана Казакстандан табылды. Азыркы убакта орхон-енисей жазма эстеликтери Кызыл (Тува), Минусин, Абакан (Хакасия) жана Красноярск музейлеринде, Москвадагы Тарых музейинде, Хельсинки шаарындагы (Финляндия) Улуттук музейде, бир бөлүгү Санкт-Петербургдагы Эрмитажда ж.б. сакталып келет.

Тоолуу Алтайдын Онгудай аймагындагы байыркы түрк эстеликтери. Тоолуу Алтай. 2003-ж.

Рун сымал байыркы түрк (кыргыз) жазма эстеликтерин изилдөөдө, ал эстеликтердин фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн тактоодо мурдагы советтик жана чет элдик түркологдор зор эмгек сиңиришти. П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов, И.А.Батманов, В.М.Насилов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Ю.Немет, В.Котвич, Г.Рамстедт, В.Банг, А.Габен, Х.Оркун, Т.Текин, Д.Клоссон, П.Аалто, С.В.Киселев, Л.А.Евтюхова, Э.Р.Тенишев, И.В.Кормушин, Д.Д.Васильев, А.С.Аманжолов, тарыхчылардан С.Г.Кляшторный ж.б. белгилеп кетүүгө болот. Кыргызстандык илим адамдарынан С.С.Сыдыков, У.Асаналиев, Б.Орузбаева, Ж.К.Сыдыков, М.Толубаев, Н.Усеев ж.б. алгылыктуу изилдөөлөрүн айтууга болот.

Рун сымал жазуунун келип чыгышы боюнча пикирлер, көз караштар

Орхон-Енисей жазууларынын келип чыгышы боюнча пикирлер бери болгондо 200 жылдан бери илим адамдарын түйшөлтүп келет. Енисей чөлкөмүндө жана Орхондогу, Таластагы жазуулар, алардын таралуусу, алфавиттин келип чыгышы боюнча да каршы пикирлер арбын. Илимпоздордун басымдуу бөлүгү рун сымал жазуулардын башатын байыркы финикия-арамей, Иран аршакиддеринин пехлеви (Парфияндар династиясы, орто иран тили), андан кийинки согдулардын алфавити менен байланыштырышат. Чыгыштаануучу С.Г.Кляшторныйдын түрктөр жазууну Турфан тараптагы согдулардан түз эле кабыл алган деген көз карашы колдоого алынган эмес. Даниялык илимпоз В.Томсен жана бир катар окумуштуулардын пикиринде, «орхон-енисей алфавити» согду алфавитинин байыркы формасынан алынган, бирок түрк тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылып кайрадан иштелип чыккан. Арийне, ошол эле В.Томсен Орхон-Енисей алфавиттери менен арамей жазуусунун алфавиттерин салыштырып, рун алфавиттериндеги 15 тамга арамей жазуу системасында кезикпегендигин, аны жергиликтүү калк өздөрү толуктаган болуш керек деген пикирди айткан (Орхон-Енисей текстери 1982,14). Түштүк Сибирдин тарыхы боюнча үлкөн адис С.В.Киселев Енисейдеги жазуу системасында эзелки эн тамгалар колдонулгандыгына күнөм санабайт (Киселев 1951,611). Чындыгында эле, Орхон-Енисей жазуу алфавиттеринин эн тамгалардан куралышы боюнча пикирди эң алгач Н.А.Аристов илимге сунуш эткен.

Соңку мезгилдеги жүргүзүлгөн иликтөөлөрдө кыргыз эн тамгалары менен кыргыз жазуусундагы алфавиттердеги этногенетикалык жалпылыктар аныкталды (Каратаев, 2013,220-250). Кыргыздар бул жазуу системасын иштеп чыгууда уруулук эн тамга белгилерин колдонушкан. Алгач бул гипотезаны таанымал окумуштуу Н.А.Аристов сунуш эткени маалым (караңыз: Аристов Н.А., 1894). Бул багыттагы илимий иликтөөлөрдө кыргыз эн тамгалары менен алфавиттердеги 29 окшоштугу аныкталды жана илимге сунуш этилди. Бул ачылыш мурдагы илимдеги рун сымал жазуулар арамей, андан соң согду жазууларынын негизинде калыптанган деген көз карашты четке кагат.

Орхон-енисей рун жазууларын келип чыгышын иликтөө жана ал тууралуу көз караштар рун сымал жазуунун дешифровкалоо менен бир мезгилге туура келет. Өз учурунда Г.И.Спасский, М.А.Кастрен жана Г.Вамбери енисей чөлкөмүнөн табылган жазуулардын татар эн тамгалары менен окшоштугун белгилешкен. Бул пикирлер Н.А.Аристов тарабынан жалпыланып, “орхон-енисей алфавитинин келип чыгышында байыркы эн тамга белгилери жатат” - деген тыянакты айткан. Н.А.Аристовдун гипотезасын Н.Г.Маллицкий колдоп чыккан.

Мамлекет жана алфавит

Енисей жазуу эстеликтериндеги фонетикалык жана морфологиялык кубулуштар, алардын жазуу маданиятындагы, сүйлөтүүдөгү айрым так эместиктер тууралуу тарыхчы жана түркологдор В.В.Радлов, Е.И.Убрятова, С.Е.Маловдор өз учурунда белгилешкен. Бул албетте, ошол доордогу орфографиянын туруктуу эместигин, жазуу процессиндеги кетирилген каталар, орун алган табигый диалектикалык өзгөчөлүктөргө байланыштуу болгон. Ортолук Енисейдеги жазуу системасында айрым диалектикалык өзгөчөлүктөр бар экендигин атактуу түрколог И.А.Батманов өз учурунда белгилеген (Батманов 1959, 118). Изилдөөчүлөр түрк тилдеринин жалпы спецификалык айрым өзгөчөлүктөрү (диалектикалык йрымачылыктар) руникалык жазуу маданияты пайда боло элекке чейин эле (б.з.V-VI кк.) калыптангандыгын белгилешет (Батманов 1959, 124). Ириде, ошол доордогу (VI-XI кк.) кыргыздардын колдонгон оозеки жана жазуу тилдери бири-экинчисинен айрымаланып турганы орто кылымдар доору үчүн табигый көрүнүш болгон. Кубаттуу мамлекеттик-башкаруу системасы калыптана баштаган кыргыздарда *жалпы элдик тил* – жазуу формасына ээ болуп, диалектилер ортосундагы байланыш функцияларын аткара баштайт. Ошол эле учурда түрколог С.Е.Малов: «Енисей стеллаларындагы жазуулар «жалпы, стандарттуу, эпитафия-руникалык жазуу» деп жазганы ырас (Малов 1957,12).

Жазуунун тили экономиканы, саясатты, коомдо колдонулган идеологияны т.а. мамлекеттин керектөөөрүн канааттандырган. Мисалга, Орхондогу эски жазуулар б.з. VIII к. II Чыгыш Түрк каганатынын башкаруучу аристократиясына арналгандыгы белгилүү. Илимге ханзаада Күлтегин, Тоңйокукка ж.б. багышталып тургузулган жазуу эстеликтери белгилүү. Кийинчерээк бул жазуу системасы Чыгыш Түркстандын аймагында колодонула берген. Этникалык курамы ар кыл болгон Орхон түрктөрүндөгү жазуу маданияты мамлекеттеги расмий-дипломатиялык, чарбалык-экономикалык керектөөлөрдү толук канааттандырган. Ал эми, көк түрктөргө вассалдык көз каранды абалда болгон уйгурлар бул жазуу системасын кабыл алышып, өздөрүн II Чыгыш Түрк каганатынын даңкынын мураскорлорубуз деген мамлекеттик идеологияны жарыялоого аракет жасашкан. Бул салт Чыгыш Түркстандагы чакан уйгур княздыктарында IX к. орто чендерине чейин колдонулгандыгы маалым.

Енисей жазма эстеликтеринин Хакас-Минуса ойдуңунан сыртка карай таралуусу Кыргыз каганатынын согуштук-саясий ийгиликтеринен кабар берет. Мында кыргыздардын эл аралык саясий-дипломатиялык активдүүлүгүнүн өсүшүнүн, Батыш Сибирдин аймактарына, Чыгыш Түркстанга, Чыгыш Европага чейин жеткен жаңы соода жолдорун өздөштүрүү шыбагасы турган. Буга мисал катары Чыгыш Европадан табылып

жаткан енисей кыргыздарынын урунган буюмдары мисал боло алат. Уралдын Илек дарыясынан табылган коло күзгүдөгү рун сымал жазуулар мисал боло алары ырас. Кытай династияларында да император тукумундагы өзгөчө эмгек сиңирген мамлекеттик чиновниктерге, аскер адамдарына эпитафиялык эстелик орнотушкан жана ага белги коюу салты таралган. Атайын багышталган эпитафиялык эстеликтин орнотулушуна кытай коомундагы жогорку даражалуу ак сөөктөрдүн баары эле татыктуу болгон эмес (Кызласов 1991,227). Орхондогу жана Енисейдеги эстеликтердеги тамга салынган композициялардын (геральдикалык белгилер) мааниси тексттеги жазылган мазмун менен дал келет. Бул эпитафиялык жазуу эстеликтеринде маркумдун борбордук бийликтин алдында (кагандын, мамлекеттин алдында) өтөгөн кызматтары кенен-кесири айтылат.

Орхондогу жана Енисейдеги жазуу системасында этникалык-маданий, өзгөчө мамлекеттик айрымачылыктар болгондугун байкоого болот. Енисей жазма эстеликтериндеги эн тамгалар эпитафиялык жазуунун алдына чегилип, жазуу саптары төмөндөн жогору карай түшүрүлгөн. Орхондогу эстеликтерде эн тамгалар баш жагына, ал эми жазуу жогортодон төмөн карай чегилген. Мисалга, Сужадагы кыргыз төрөсүнө (Сужи-Давань, Монголия) арналган жазууда эн тамга түшүрүлбөгөнү менен, жазуунун стили төмөнтөдөн жогору карай чегилген. Мисалы, Тувадагы табылган эстеликтердин айрымдарында (Е 2; Е 51; Е 109) өзгөчөлүктөр байкалат. Жазуу төмөндөн жогоруна карай, ал эми тамга бир аз четирээк жерге чегилген. Бул маданият енисей кыргыздарынын келиши менен өзгөрүшү мүмкүн. Себеби, бул эстеликтерден этникалык эмес, эпитафиялык эстеликтердин мамлекеттик принцип боюнча курулушун байкоого болот.

Белгилүү түрколог Н.Батманов Енисейдеги жазуулар боюнча төмөндөгүдөй тыянакка келген: Биринчиден, бул жазуулар кыргыздарга таандык жана Кыргыз мамлекети ээлеген аймактар менен жазуу эстеликтеринин жайгашуу ареалы толук дал келет. Экинчиден, ошол учурдагы колдонулган кыргыз тили менен эстеликтердеги жазылган тил бири-бирине толук дал келген. Кыргыз тилинин өнүгүүсү эволюциялык мүнөзгө ээ болуп, кийинки мезгилде кошуна уйгур жана кыпчак тилдеринин таасирин алган (Батманов 1957,124). Байыркы кыргыз тили болжол менен алганда X к. чегинен тарта кыпчакташуу процессине кабылганын тилчи-адистер белгилеп жүрүшөт.

Пайдаланылган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

- Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. - Бишкек, 2003.
- Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. –Фрунзе, «Илим», 1959. -216 с.

Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. –Б., КТМУ, 2013.

Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. –М., 1951.-635 с.

Кызласов Л.Р. Рунические письменность Евразийских степей. –М., 1991.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. - М.: «Наука», 1952. - 115 с.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. -М.;Л., 1959;

Орхон-Енисей тексттери.-Фрунзе, 1982.

Каратаев О.К. т.и.д., профессор
Каратаева С.К. филол.и.к.,доцент
Жаныбекова К.Р. т.и.к., улук окутуучу